

Румен Даскалов

БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО (1878–1939)

Том 2. Население. Общество. Култура

София, 2025

© Издателство „Изток-Запад“, 2025

Всички права на български език запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде възпроизвеждана или предавана под каквато и да е форма и по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „Изток-Запад“.

© Румен Даскалов, автор, 2025

© Милен Аврамов, илюстрация на корицата, 2025

ISBN 978-619-01-1637-0

Румен Даскалов

БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО (1878–1939)

Том 2
Население. Общество.
Култура

В памет на баща ми, историк

СЪДЪРЖАНИЕ

Том втори Население. Общество. Култура

ЧАСТ ПЪРВА. НАСЕЛЕНИЕ, ЗДРАВНО ДЕЛО, УРБАНИЗАЦИЯ, КОМУНИКАЦИИ

Глава първа. НАСЕЛЕНИЕ, БЕЖАНЦИ, МАЛЦИНСТВА /9

Населението по някои показатели / 10

Брачност, раждаемост и демографски преход /16

Смъртност / 24

Изселвания и преселвания от страната 27

Съдбата на българите в Македония, Тракия и Южна Добруджа / 29

Турско и помашко малцинства 36

Глава втора. ЗДРАВНО ДЕЛО /42

Възрожденското наследство 42

Законово и административно устройство на здравното дело / 45

Аптекарският и фелдшерският въпроси; бабуване / 53

Статистика: лекари, аптекари, болници / 56

Положение на лекарите и професионално обединяване / 62

Военно-санитарното дело и войните /66

Здравното дело след войните / 68

Расови и евгенични идеи / 73

Статистика на лекарите и здравните заведения / 76

Епидемични и социални болести / 77

Дял на болестите в общата смъртност / 89

Народна и научна медицина /91

Глава трета. ОБЩЕСТВЕНА ХИГИЕНА / 102

Водоизточници / 103

Селищата в санитарно отношение / 106

Обществени и индустриални заведения / 111

Жилища / 119

Лична хигиена / 126

Хранене / 130

Глава четвърта. УРБАНИЗАЦИЯ И МОДЕРНИЗИРАЩА ПРОМЯНА / 136

Промени в градската мрежа. Столицата / 136

Облик и благоустройство на градовете / 143

Обществени и частни сгради / 148

Градски начин на живот / 151

Новото между войните / 163

Промени извън градовете и регионални особености / 169

Агенти и механизми на промяната / 175

Глава пета. КОМУНИКАЦИИ / 186

Железници / 186

Пътища / 197

Автомобилни съобщения / 204

Водни съобщения / 205

Пощи и телеграф / 208

Телефон / 214

Технически кадри / 220

Начало на въздухоплаването / 222

Радио / 223

ЧАСТ ВТОРА. ОБЩЕСТВО

Глава шеста. СОЦИАЛНА СТРУКТУРА, СОЦИАЛНИ СЛОЕВЕ, СОЦИАЛНИ ВЪПРОСИ / 226

Групи по занятие и професия / 226

Социални класи / 231

Социални конфликти / 237

Въздействия на социалната структура / 239

Глава седма. СЕЛСКИ ВЪПРОС, ЗЕМЕДЕЛСКА ИДЕОЛОГИЯ, АГРАРНА ПОЛИТИКА / 250

Жизнеспособност на дребното земеделие

Селяни и селски начин на живот / 252

Земеделска идеология / 254

Проблеми на дребното земеделие и селската икономика / 262

Политика към селото и аграрни реформи / 265

Глава осма. РАБОТНИЧЕСКИ ВЪПРОС И СИНДИКАЛНО ДВИЖЕНИЕ / 275

Работническата класа в социалистическото учение / 275

Ранното работничество / 279

Синдикално движение / 289

Под държавен контрол / 297

Глава девета. СОЦИАЛНО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО И СОЦИАЛНА ПОЛИТИКА / 301

Закони за труда / 301

Обществени осигуровки, пенсии, обществено подпомагане / 306

Длъжници и кредитори / 311

Фактори на социалното законодателство / 312

Глава десета. „ЖЕНСКИ ВЪПРОС“ И ЖЕНСКО ДВИЖЕНИЕ / 316

Глава единайсета. ДРУГИ СОЦИАЛНИ ПРОБЛЕМИ / 330

Проституция / 330

Престъпност / 338

ЧАСТ ТРЕТА. КУЛТУРА

Глава дванайсета. ОБРАЗОВАНИЕ, ГРАМОТНОСТ, УЧИТЕЛИ / 343

Управление и надзор над учебното дело / 344

Курс на обучение и степени и типове училища / 348

Материална база на учебното дело / 358

Задължително начално образование и грамотност / 362

Начало на професионално образование / 369

Начало на висшето образование / 373

Учебното дело след войните / 375

Учители и „учителски въпрос“ / 381

Учителско движение и професионални организации / 387

Цели и дух на образованието / 391

**Глава тринайсета. Културни институции и
културна политика / 401**

Глава четиринайсета. Интелигенция / 418

**Глава петнайсета. БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА
и НЕЙНАТА ОБЩЕСТВЕНА РОЛЯ / 441**

Създаване и устройство на Екзархията / 441

Църквата и държавата / 445

Развитие на църковното дело / 447

Промени след войните / 451

Църковна юрисдикция на брака и развода / 461

**Глава шестнайсета. Книжнина, периодичен печат,
ГРАЖДАНСКИ СДРУЖЕНИЯ / 468**

Книжнина / 468

Вестници / 476

Списания / 481

Цензура по печата / 484

Граждански сдружения / 485

Гражданското общество след войните / 494

Заклучителни думи / 503

Цитирана литература / 515

Summary: AN OUTLINE OF THE BULGARIAN DEVELOPMENT / 558

ЧАСТ ПЪРВА

НАСЕЛЕНИЕ, ЗДРАВНО ДЕЛО, УРБАНИЗАЦИЯ, КОМУНИКАЦИИ

ГЛАВА ПЪРВА

НАСЕЛЕНИЕ, БЕЖАНЦИ, МАЛЦИНСТВА

Тук ще бъде разгледано демографското развитие на българското общество по някои основни показатели от Освобождението до Втората световна война. Да се взема само един отрязък в дългосрочната перспектива (*long-durée*) на демографията, е малко изкуствено. Но тъкмо оттук започва по-надеждната статистика, а и този период е от особено значение, понеже обхваща т.нар. демографски преход и набелязва по-нататъшни тенденции.

Демографските данни за интересувания ни период са събрани в няколкото официални преброявания – през 1880 г. (за Княжеството) и 1884 г. (в Източна Румелия), 1887, 1892, 1900, 1905, 1910, 1920, 1926, 1934 и 1946 г. За самата статистика трябва да се отбележи, че тя се е уреждала и усъвършенствала в хода на времето. Нейната надеждност зависи освен от Централната статистическа служба, също от организацията по набиране на данните, т.е. от наличието на опитни държавни и общински чиновници и на население, което да декларира правилно исканите демографски сведения.¹ Въпреки това по общо признание (и на чужди автори) българската статистика е най-добре организирана и най-коректна в сравнение със статистиките на другите балкански държави. В следващото изложение са използвани най-вече демографски изследвания на специалисти, които са систематизирали, обработили и анализирали статистическите данни, а на места – „сурови“ данни от статистиката. В последната част се занимаваме по-обширно с бежанците, последица от развитието на „националния въпрос“, както и с малцинствата.

¹ Данните по някои показатели отначало са твърде неточни; данни по други показатели започват да се набират от по-късно; най-сетне, номенклатурата се е изменяла, което затруднява сравнимостта. Например данните за ранната детска смъртност поради непълнота на регистрацията стават по-надеждни едва към 1910 г.; медицинската статистика за смъртта по нейните причини остава неразвита почти до края на периода; разпределението на населението по занятие има един облик преди войните, а друг след това и пр.

НАСЕЛЕНИЕТО ПО НЯКОИ ПОКАЗАТЕЛИ

Преброяванията дават следните цифри за населението при изменяща се, но не съществено, територия:

1880 г. (Княжеството) и 1884 г. (Източна Румелия) – 2 951 000 души;
1887 г. – 3 153 000 души, средно 32,4 души на кв. км;
1900 г. – 3 744 000 души, средно 38,3 души на кв. км;
1910 г. – 4 338 000 души, средно 44,4 души на кв. км;
1926 г. – 5 479 000 души, средно 52 души на кв. км;
1934 г. – 6 078 000 души, средно 59 души на кв. км;
1946 г. – 7 029 000 души, средно 62,9 души на кв. км.²

Най-общо казано, населението се увеличавало непрекъснато и плавно след Освобождението. То се удвоило за периода 1880–1935 г. По гъстота на населението през 1930 г. България стояла значително по-назад от редица европейски държави, но малко по-напред от Югославия, Гърция, Испания, европейска Турция и др.³

Съотношението градско–селско население се променяло слабо, а именно:

19,0% градско население през 1880 г.;
19,3% през 1900 г.;
19,6% през 1910 г.;
19,9% през 1920 г.;
21,2% през 1930 г.;
21,7% през 1935 г.;
23,0% през 1940 г.;
24,2% през 1945 г.⁴

² Демография на България. Авторски колектив Иван Стефанов, Здравко Сугарев, Никола Наумов, Емил Христов, Ат. Атанасов. С., Наука и изкуство, 1974, с. 298. Донякъде у: *Данаилов, Георги*. Изследвания върху демографията на България. С., 1930, с. 10, 158–160. Също: Статистически годишник на Царство България, 27, 1935. С., 1935, с. 15; Статистически годишник на Народната република България, 35–38, 1943–1946. С., 1947, с. 19. Анастас Тотев привежда данните към днешните граници на страната. Вж. *Тотев, Анастас*. Населението на България, 1880–1980. – Във: Годишник на Софийския университет. Юридически факултет, т. 59, 1968, № 2, 3–45, особ. 38–40. Площта на България е била различна: 1880–1885 г. – 97 985 кв. км; 1886–1912 г. – 96 345,5 кв. км; 1913–1915 г. – 111 836,9 кв. км; 1916–1919 г. – 114 424,5 кв. км; 1920–1940 г. – 103 146,2 кв. км; от 1941 г. – 110 911,5 кв. км. Тогава данните за гъстотата на населението изглеждат така: 1880 г. – 28,4 души на кв. км; 1900 г. – 38,9; 1910 – 45; 1920 г. – 47; 1930 г. – 55,9; 1935 г. – 59,4; 1940 г. – 61,7; 1945 г. – 63.

³ *Чанков, Жечо*. Населението на България. С., Казанлъшка долина, 1935, с. 12.

⁴ *Тотев, Анастас*. Демографско-исторически очерк на България. – Годишник на Софийския университет. Юридически факултет, т. 65, 1974, 143–225, особ. 147–150; Населението на България..., 5–6; Особености на демографското развитие на България. – Във: Трудове на Висшия икономически институт „Карл Маркс“, т. 1, 1972, 125–146, с. 130.

Градовете в България след Съединението били 74; към 1912 г. те са 80 (от които 10 новообразувани след Освобождението); към 1920 г. имало 92 града; от 1929 до 1934 г. 97 града (5 села са признати за градове); до 9 септември 1944 г. градовете стават 100 (още 3 села са признати за градове).⁵ За малката територия и в сравнение например с Румъния и Сърбия, това е относително голям брой. Има градове, които от Освобождението нататък увеличават силно населението си, такива, които нараснали слабо, и такива, чието население намаляло. От първата група са търговски и индустриални центрове, като София, Бургас, Пловдив, Варна, Балчик, Перник, Габрово, Плевен, Казанлък, Горна Джумая (дн. Благоевград), Червен бряг и др. Типични за последната група са балканските градове, като Копривщица, Клисура, Сопот, Карлово, Калофер, Котел, Тетевен, Трявна и др., западнали с упадък на занаятчийството и изместването на комуникациите.⁶

През 1912 г. имало 80 града, 3840 села и 1098 махали и колиби (общо 5018 населени места). През 1920 г. имало 92 града, 4214 села, 1353 махали и колиби (общо 5659 населени места). През 1939 г. имало 97 града, 4283 села, 1370 махали (общо 5750 населени места). През 1945 г. имало 105 града, 4683 села и 1331 колиби (общо 6119 населени места).⁷

Населените места са предимно малки. През 1887 г. имало 25 с население 5000–10 000 жители и 6 с население 20 000–50 000 жители. През 1910 г. имало 25 населени места с 5000–10 000 жители, 19 с население 10 000–20 000 жители, 4 с население 20 000–30 000 жители и 4 с над 30 000 жители. През 1926 г. имало 48 населени места с 5000–10 000 жители, 16 с население 10 000–20 000 жители, 7 с население 20 000–30 000 жители и 5 с над 30 000 жители. През 1934 г. имало 62 населени места с 5000–10 000 жители, 20 с население 10 000–20 000 жители, 5 с население 20 000–30 000 жители и 7 с население над 30 000 жители.⁸

Столицата нараснала от 31 000 жители през 1887 г. на 68 000 през 1900 г., 103 000 през 1910 г., 154 000 през 1920 г., 287 000 през 1934 г., достигайки 367 000 през 1946 г. Вторият по големина град Пловдив започнал с

⁵ *Коледаров, Петър, Николай Личев*. Промените в имената и статута на селищата в България, 1878–1972 г. С., Наука и изкуство, 1973, 6–9; *Чанков, Жечо*. Населението на България, с. 197.

⁶ *Чанков, Жечо*. Населението на България, 205–206 (стига до 1924 г.). Също *Данаилов, Георги*. Изследвания върху демографията..., 28–31 (стига до 1910 г.). За периода от 1920–1934 г. у: *Мишайков, Димитър*. Изследвания върху населението на България в сравнение с някои други страни. С., 1940, 26–27.

⁷ Статистически годишник на Царство България, 32, 1940. С., 1940, с. 23; Статистически годишник на Народната република България, 1943–1946, с. 21; *Коледаров, Петър, Николай Личев*. Промените в имената..., 6–8.

⁸ Статистически годишник на Царство България, 1940, с. 25. Липсват данни за агломерацията в Статистическия годишник от 1943–1946 г.

33 000 жители и достигнал 100 000 през 1934 г. и 127 000 през 1946 г. На трето място излязла Варна, започнала с 25 000 жители през 1887 г. и достигнала 70 000 през 1934 г. и 77 000 през 1946 г.⁹

Интерес представляват и сведенията за броя на домакинствата и особено за тяхната численост. През 1900 г. на едно домакинство се падали средно 5,65 членове; през 1910 г. – 5,60 членове; през 1920 г. – 5,28 членове; през 1926 г. – 5,00 членове; през 1934 г. – 4,7 членове; 1946 г. – 4 членове. Данните за преброяванията от 1900, 1905 и 1910 г. сочат като централни 5-членните домакинства (т.е. те са най-много по абсолютен брой), следвани от 6-членните и на трето място – с по 4 членове. Най-много хора и при трите преброявания живеели в 6-членни домакинства. През 1926 г. на първо място по брой излизат 4-членните домакинства; най-голям брой от населението пък се групира в 5-членните домакинства. През 1934 г. най-много били домакинствата с 2–4 членове, следвани от тези с 4–6 членове.¹⁰ През 1946 г. имало най-много 4-членни семейства, следвани от 3-членни.¹¹ При градското население домакинствата с по-малък брой членове са по-силно застъпени, отколкото при селското. Ясно личи тенденцията за намаляване числения състав на домакинствата. Но изобщо не бива да си представяме някакъв преход от голямо семейство (задруга) към индивидуални семейства, а от самото начало господствало семейството от една брачна двойка и техните неомъжени деца (отначало повече на брой), т.е. „индивидуалното“ (малкото семейство). Излизането на преден план на домакинствата с по-малък брой членове говори за ориентиране на българското семейство все повече към двудетната система.

Друга семейна структура е „голямото семейство“ – т.нар. челядна задруга, с нейните разновидности – „голямо неразделено семейство“, „неделени братя“.¹² Според първите преброявания особено многочислени дома-

⁹ Статистически годишник на Царство България, 31,1939. С., 1939, с. 27; Статистически годишник на Народната република България, 1959, 23–24.

¹⁰ Данни у: Данаилов, Георги. Изследвания върху демографията..., 42–45, 175–177. Аналогични изводи у: Долински, Наум. Количествен състав на българското домакинство, особено на селското. – Годишник на Висшето търговско училище – Варна, 2, 1928–1929, 1–54; Мишиайков, Димитър. Изследвания върху населението..., 28–32; Основен курс по демография. С., 1941, 59–63.

¹¹ Резултати от преброяване на населението на 31 декември 1946 г. Кн. 2. С., 1970, с. 49.

¹² За задругата има обширна литература, цитирана по друг повод. Тук само: Маринов, Димитър. Задруга. – Във: Димитър Маринов. Избрани произведения. Т. 2 (Етнографско проучване на Западна България). С., Наука и изкуство, 1984, 293–315. За голямото неразделено семейство, състоящо се от родителска брачна двойка и брачните двойки на техните синове, вж. Георгиев, Георги. Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ, 1877–1900. С., БАН, 1979, 70–76. Разликата от задругата е в деленето на имуществото след смъртта на бащата, когато брачните двойки заживяват отделно. Модификация на тази семей-

кинства, явно задруги, били съсредоточени в Софийски, Кюстендилски и Търновски окръг и край Дунава (Раховски, Силистренски и Плевенски окръг). През 1910 г. имало 1216 домакинства от 20–30 членове (задруги); през 1920 г. те намаляват до 990; през 1934 г. – до 277. Това показва, че поне що се отнася до българските земи, както и за по-голямата част от региона, не бива да се преувеличава значението на задругите, направили голямо впечатление на чужди етнографи и превърнали се в същински етнографски мит за Балканите. Също трябва да се има предвид, че задругите и другите разновидности на „голямо семейство“ в дадено населено място съществували наред с „индивидуални“ малки семейства. С най-голям среден брой членове на домакинство пък били Самоковска, Царибродска, Радомирска, Трънска и Брезнишка околии, т.е. патриархалните околии в Югозападна България; с най-малък среден размер (вследствие на ниска раждаемост) били домакинствата в Габрово с неговия индустриален характер, както и балканските околии Троян и Малко Търново.

България започва съществуването си с много млад възрастов състав на населението поради високата раждаемост дълго преди и след Освобождението. Така през 1880 и 1887 г. населението от 0–15-годишна възраст било над 40% от цялото население; според преброяването от 1905 г. то е 39%.¹³ В края на периода (1946 г.) то е 27,9%.

Динамиката на възрастовата структура на населението се характеризира с известно застаряване от 1900 г. нататък, като през целия разглеждан период то не е значително. Показателни за това са например данните за средната възраст на населението – за дадена година това е общият брой на изживените години на цялото население, разделен на неговия брой. През 1900 г. тя е 25,7 години; през 1934 г. – 27,3 години; през 1946 г. – 29,3 години. Друг показател за застаряване на населението е броят на лицата над 60-годишна възраст, които се падат на 1000 души от населението. Той нараства от 84 души на 1000 през 1900 г. на 78 души през 1934 г. и 96 души през 1946 г.¹⁴

Възрастовата структура на населението се преценява и по относителния дял на подрастващите поколения (до 14 навършени години) към средно възрастните поколения (от 15 до 49 навършени години). Когато подрастващите поколения са значително повече от половината от хората във въз-

на структура е семейството от „неделени братя“, които продължават да живеят заедно и след смъртта на бащата, обикновено до оженването на техните синове.

¹³ Данаилов, Георги. Изследвания върху демографията..., 49–50.

¹⁴ Тези и следващите данни у: Тотеv, Анастас. Демографско-исторически очерк..., 167–171; Населението на България..., 17–23; Особености на демографското..., 131–139. Вж. и групираниe малко по-иначе данни за възрастовата структура в частта на Здравко Сугарев в: Демография на България, 342–347.

производствена възраст (от 15–49 години), възрастовата структура се обозначава като прогресивна. Когато подрастващите са приблизително равни на половината от населението във възпроизвеждаща се възраст, възрастовата структура е стационарна, а ако са значително по-малко – регресивна. През 1900 г. 40,2% от населението са били на възраст до 14 години, съотнесено към 44,5% на възраст между 14–49 години; за 1934 г. цифрите са съответно 35,5% към 49,2%; през 1946 г. са 27,9% към 54,6%. Следователно възрастовата структура на България до 1946 г. била прогресивна, с многобройно младо поколение, което възпроизвеждало разширено средните възрасти; показателите се влошават с времето и накрая структурата е вече стационарна.

Възрастовата структура се изразява графично в т.нар. възрастови пирамиди за дадена година. В нашия случай се преминава от триъгълна форма в началото на XX в., чиято широка основа са младите поколения, към камбановидна форма, а вече по-късно – и към форма на урна със стесняване на младата основа в сравнение със средните възрастови групи (с намаляване на раждаемостта).

Що се отнася до съотношението между половете, според принципа на демографската компенсация се раждат повече момчета, за да се компенсира по-голямата (и по-ранна) смъртност сред мъжете; така живеещите в даден момент мъже и жени са приблизително равен брой. Тази компенсация в българския случай се проявявала правилно.¹⁵

Относителният дял на етническите българи в населението нараствал непрестанно от Освобождението нататък, както следва:

68,8% през 1880 г.;
77,1% през 1900 г.;
81,1% през 1910 г.;
83,3% през 1920 г.;
83,8% през 1934 г.;
84,7% през 1946 г.

Най-голямо етническо малцинство са турците, а значително по-малко и в разни периоди в различен ред са циганите, гърците, румънците и др.¹⁶

Относителният брой на турците намалявал непрестанно в резултат на изселвания, а именно:

23,1% през 1880 г.;
14,2% през 1900 г.;

¹⁵ По-подробно у: *Тотев, Анастас*. Населението на България..., 7–8.

¹⁶ Данните за етническия състав тук и по-долу при *Тотев, Анастас*. Демографско-исторически очерк..., 152–153; Населението на България..., 8–10. Същото в: Демография на България, 380–381.

10,7% през 1910 г.;

10,7% през 1920 г.;

9,7% през 1934 г.;

9,6% през 1946 г.

При Освобождението турците били концентрирани географски в Североизточна България, източно от линията от Свищов до Балкана. След образуване на държавата турското малцинство имало числено надмощие в Добричка, Куртбунарска (дн. гр. Тервел), Провадийска околия (всички във Варненски окръг), Разградска, Силистренска, Тутраканска околия (в Русенски окръг), Ескиджумайска (дн. Търговище), Османпазарска (дн. гр. Омуртаг), Поповска, Преславска, Шуменска околия (Шуменски окръг) и Айтоска околия (Бургаски окръг). От тях само Айтоска околия е на юг от Балкана. Турците имали превес в Шуменски, Варненски и Русенски окръг. До 1910 г. те загубили мнозинството и в трите споменати окръга, а били повече в отделни околии: Куртбунарска, Разградска, Тутраканска, Ескиджумайска, Османпазарска и Шуменска (в географските местности Делиормана и Тузлука).¹⁷

Циганите варирали между 1,6% и 2,8% от населението. Гърците прогресивно намалели в резултат от изселвания – от 2,22% през 1880 г. до 0,18% през 1934 г. Румънците също намалели прогресивно от 1,73% през 1880 г. до 1,23% през 1934 г. и 0,84% през 1946 г. Евреите били под 1% през цялото време. България през този период и особено с течение на времето се очертава като, общо взето, етнически еднородна страна, с около 15% етнически малцинства.

По вероизповедание имало:

през 1887 г. – 76,8% източноправославни, 21,4% мохамедани;

през 1900 г. – 80,6 % източноправославни, 17,2% мохамедани;

през 1910 г. – 84% източноправославни, 13,9% мохамедани;

през 1926 г. – 83,4% източноправославни, 14,4% мохамедани;

през 1934 г. – 84,4% източноправославни, 13,5% мохамедани.

Българомохамеданите (помациите) през 1880 г. били около 20 000; през 1910 г. – 21 143 души, живеещи в Родопите и около Ловеч.¹⁸

¹⁷ Данаилов, Георги. Изследвания върху демографията..., 32–35, 208–214; Милетич, Любомир. Старото българско население в Североизточна България. С., 1902. Това били области на интензивна турска колонизация, а българският елемент бил избит, избягал в Русия или Румъния или приел исляма.

¹⁸ Статистически годишник на Българското царство, 23, 1931. С., 1931, с. 32; Статистически годишник на Царство България, 28, 1936. С., 1936, с. 26; Статистически годишник на Царство България, 30, 1938. С., 1938, с. 25; Попов, Кирил. Стопанска България. – Сборник на БАН. Кн. 8. С., 1916, с. 20, 22.

БРАЧНОСТ, РАЖДАЕМОСТ И ДЕМОГРАФСКИ ПРЕХОД

В България, както и в много източноевропейски страни, моделът е ранна и висока (на практика всеобща) брачност за разлика от страните от Западна Европа – с късна и не толкова висока брачност. Брачността се измерва с броя на сключените бракове на 1000 души от населението през дадена година (коефициент на брачност). За целия период у нас той бил между 8 и 10 на 1000 (само за 1920 г. скача на 14 поради отложените от войните бракове). До войните (данни за 1905 г.) по-голямата част от мъжете са встъпвали в брак до 30-ата година (следвани от групата от 30–35-ата година), а от жените – до 25-ата година (следвани от групата от 25 до 30-ата година). Интересен е фактът, че преди и известно време след Освобождението земеделското население от Северна България, в стремежа да си осигури работна ръка, често женело млади момчета на 15–16 години за по-възрастни момичета (на 18–20 години). Този обичай бил изоставен след енергичната намеса на духовенството и особено със закона за военската повинност, който не допускал женитба на мъжа, преди да е отбил военната си служба, т.е. преди 20-годишна възраст. След войните най-голям брой задомявания при жените и при мъжете се падат на възраст 20–24 години; следваща по брой за мъжете е брачната възраст между 25 и 29 години, а за жените – 18–19 години.¹⁹

Ранното и всеобщото задомяване се обяснява с възможността на всички да си осигурят дом и известно количество земя, т.е. с наличието на условия за минимално изхранване при системата на дребно селско земевладение и сравнително слабо развити потребности, както и с традицията на грижи за челядта, за нейното увеличаване и продължение на рода.

Бракоразводността, която зависи и от законодателството, била много ниска. През 1933–1936 г. имало средногодишно по 2,9 развода на 10 000 души православно население. В градовете разводите били повече (средно 5,8), отколкото в селата (2,1). Главните причини за разводите били предвидените в законодателството „пиянство, буйство“, „прелюбодеяние“, „избягване от семейство“ и пр.²⁰ Наблюдава се и известно нарастване броя на извънбрачните раждания, особено в градовете, където от 16 извънбрачни към 1000 родени в брак през 1910 г., цифрата нараства на 61 към 1000 през

¹⁹ Данаилов, Георги. Изследвания върху демографията..., 54–57, 92–93, 247–255. За коефициента на брачност: Тотев, Анастас. Населението на България..., с. 12; Демографско-исторически очерк..., с. 148.

²⁰ Мишайков, Димитър. Основен курс по демография, 114–117. Също у: Христов, Емил. – Във: Демография на България, 166–169.

1938 г. (на село около тройно по-малко) – признак за рушене на старите патриархални традиции.²¹

Данните за раждаемостта до края на XIX в. са твърде приблизителни поради трудностите с уреждане на статистическата регистрация. Първоначално записванията на ражданията (както и на женитбите и умираанията) се водели от християнските свещеници (също и от еврейските, но рядко от турските) и станали точни едва от началото на XX в. Съществено значение за статистиката имало въвеждането на актове за гражданско състояние (през 1893 г.), чието водене било възложено на общините под надзор на съдебната власт.

България навлиза в свободния живот с рекордно висока по европейските мерки раждаемост, което я поставя на първо място в Европа (подобен коефициент имала само Русия). Коефициентът на раждаемост, т.е. живородените деца на 1000 души от населението, имал много високи стойности докъм войните, след което започнал да спада. Засечен с някои контролни цифри през определен брой години, той бил: 42,2 през 1900 г.; 41,7 през 1910 г.; 39,9 през 1920 г.; 31,4 през 1930 г.; 26,4 през 1935 г.; 21,4 през 1939 г.; 22,2 през 1940 г.²²

Раждаемостта е най-голяма сред католиците (където обаче и смъртността е най-голяма), следвани от мохамеданите, а на трето място са православните; раждаемостта и смъртността били най-ниски сред евреите. Интересно е и наблюдението, че най-ниска раждаемост (и смъртност) в България имал Търновски окръг, известен с най-висока грамотност и гъстота на населението, а също най-издигнат в стопанско отношение (с индустрии и интензивно земеделие).²³ За следващия период (след 1926 г.) също се установява, че раждаемостта била най-ниска в големите градове и в някои балкански и полски околии с по-високо културно ниво на населението и с развито „чужбинарство“, т.е. гурбетчийство (Троян, Търново, Севлиево, Дряново, Ловеч, Горна Оряховица); най-висока раждаемост пък имали околии с по-запазени патриархални традиции (Панагюрище, Котел, Самоков, Петрич), с благоприятни икономически условия или с висок процент мохамеданско население (в Родопите, Айтос, гр. Омуртаг и др.). Околията с ниска раждаемост са същевременно околии с ниска смъртност, а именно: Търново, Горна Оряховица, Габрово, Дряново, Троян и изобщо околии с голям брой гурбетчии и малък брой инородци (т.е. етнически малцинства). Околията с висока смъртност се сре-

²¹ Мишайков, Димитър. Основен курс по демография, с. 157.

²² Демография на България, 49–50 (частта на Никола Наумов).

²³ Тези наблюдения у: Пенчев, П. Раждаемостта в България. – Тримесечно списание на Главната дирекция на статистиката, 1, 1929, № 1, 14–32, особ. с. 19, 30; Данаилов, Георги. Изследвания върху демографията..., с. 125, 302.

щат само сред околияте с висока раждаемост. Смъртността била особено висока в околии с голям процент мохамедани и с лоши здравни условия, особено с малария (Бургас–селска, Пловдив–селска, Поморие и др.).²⁴

Раждаемостта (и смъртността) се интерпретират в контекста на т.нар. демографски преход.²⁵ Последният представлява еволюционен процес в развитието на населението на много страни от края на XVIII в. насам, характеризиращ се с трайни тенденции на съществено намаляване на раждаемостта в сравнение с високите равнища на нерегулирана „естествена брачна плодовитост“ от предходните времена; съществено намаление и на смъртността под влияние на медицината, хигиената, повишените благосъстояние и културно равнище. При това се смята, че спадът на смъртността (особено детската) предхожда спада на раждаемостта и всъщност „отключва“ демографския преход, доколкото предизвиква силно нарастване на населението. Отговорът на малтусионалните опасности от това е ограничаване на раждаемостта (чрез разни средства – преки и непреки). Демографите традиционно различават три периода в демографските процеси у нас: период на висока раждаемост, започнал далече преди Освобождението (може би още през XVII в.) и завършил през 1920–1925 г. (според други – до войните, понеже през тях няма ясно изразена тенденция); втори период – до края на Втората световна война, през който се навлиза в „демографския преход“; трети период – оттогава до днес, характеризиращ се с устойчива тенденция за намаляване на раждаемостта, която достига крайно ниски равнища. Тук ни интересуват само първите два периода.

През първия период равнището на раждаемостта се определяло от плодовитост на браковете, близка до естествената, в частност от порядъка

²⁴ Мишайков, Димитър. Основен курс по демография, 176–179, 232–233; Изследвания върху населението..., с. 124, 168.

²⁵ Изложението по-нататък се опира на: Наумов, Никола. – Във: Демография на България, 45–63. Вж. също Стоименов, Георги, Димитър Сепетлиев, Райчо Димитров. Раждаемостта в България. С., Медицина и физкултура, 1965, 55–98. Авторите обособяват три периода: 1888–1911 г. – с възходяща тенденция в раждаемостта; 1912–1919 г. – без ясно изразена тенденция поради влиянието на войните; 1920–1944 г. – с низходяща тенденция, с изключение на следвоенните години на демографска компенсация. Общата плодовитост спада от 183,9 на 1000 през 1909–1912 г. на 155,5 през 1919–1922 г., 137,3 през 1925–1928 г. и 112,8 през 1933–1936 г. Според авторите понижаването на раждаемостта не се дължи на намаляване на брачността, нито на изменена възраст за встъпване в брак, нито на слабото остаряване на родилния контингент. Първи опит да се обясни намаляването на раждаемостта представлява използващата софистицирани методи на статистика студия на Загорев, Славчо. Възпроизвеждането на населението в България. Демографска студия. С., 1934. Авторът се заема да изолира факторите, които влияят върху спадането на раждаемостта, и изказва догадки за причините. Изводът му гласи, че общият коефициент на раждаемост спаднал, въпреки че възрастовият състав на населението се подобрявал и частично противодействал на тенденцията за спадане на раждаемостта.

40–42 на 1000. Но и през този период и специално през последната му част, за която са налични статистически данни, регулирането на раждаемостта било доста разпространено сред градското население (чиято раждаемост през 1911–1925 г. е с 10–12 пункта по-ниска от селската). Регулирането е главно чрез изкуствени прекъсвания на нежелана бременност. Най-високите стойности са до 1910 г., след което настъпват свързани с войните колебания и следващи ги компенсационни периоди на увеличена раждаемост. Това е и повратният момент на навлизане в демографския преход, от който нататък раждаемостта никога не се връща на старите високи нива.

В по-тясно „технически“ план развитието на раждаемостта и възпроизводството на населението се влияе от фактори като размера на родилните контингенти (т.е. броя на жените във фертилна възраст) и тяхната плодовитост; плодовитостта на свой ред се обуславя от фактори като брачност и възрастова структура на родилните контингенти, средна възраст на встъпване в брак и пр. Всички тези фактори на свой ред се обуславят от икономически, социални и психологически причини при сложни и трудно обозрими взаимовръзки. Силата на разните влияещи върху раждаемостта фактори се изменяла през всеки от споменатите три периода. Така например размерът на родилните контингенти и брачността оказват голямо влияние върху плодовитостта преди настъпването на демографския преход, но играят много ограничена роля с разпространението на съзнателното регулиране на раждаемостта, свързано с излизането на преден план на фактори от икономически и социален характер, които пораждат и определени възгледи за броя на децата в семейството. Да се спрем по-подробно върху разните обуславящи раждаемостта фактори.

Докъм 1925 г. (или още до войните), когато се навлиза в демографския преход, се установява доста тясна зависимост между числеността на родилните контингенти (жените на възраст от 15 до 49 години) и броя на родените. При това зависимостта е по-значителна за селата и по-слаба за градовете. Броят на жените във фертилна възраст продължава да нараства докъм 1946 г. (когато темпът на нарастване започва да спада), но с разпространението на регулираната раждаемост броят на родените зависи все по-малко от това; разликата между градовете и селата постепенно се заличава. Така, макар че броят на жените във фертилна възраст продължава да се увеличава и след 1925 г. (без съществени промени в брачността и семейното положение), броят на живородените деца започва трайно да намалява от достигнатия през 1924 г. максимум (над 200 000). Изключение с повече живородени са само годините на Втората световна война и следвоенните години, но това се дължи на особени компенсационни причини.

Плодовитостта на родилните контингенти, дефинирана като живородени на 1000 жени за дадена година (или усреднено за период от няколко години), може да се разглежда общо за целия контингент жени от 15 до 49 години, или повъзrastово (например за жените между 15–19 години, 20–24 години и т.н.). Данните показват спадане на общата плодовитост през периода 1920–1926 г. в сравнение с 1909–1912 г. от 183,9 (средногодишно) на 155,5. Намалението на плодовитостта на родилните контингенти в селата е по-голямо, отколкото в градовете, наистина при по-високи начални стойности. През периода 1945–1948 г. общата плодовитост спада спрямо 1920–1926 г. още по-драматично – от 155,5 на 91, като намалението на плодовитостта в селата отново изпреварва това в градовете, така че разликата в равнището на плодовитостта в селата и градовете почти се заличава. Що се отнася до повъзrastовата плодовитост на родилните контингенти, тя е най-висока в интервала между 20 и 35 години; може да се забележи и едно изместване на най-голямата плодовитост (най-големия брой раждания) от възрастта 25–29 години към възрастта 20–24 години, т.е. към ранните бракове. Спадането на раждаемостта не се дължало на биологически причини, а на общественото развитие, на икономическите и социалните условия, които формират възгледите за броя на децата в семейството в епохата на регулирана раждаемост.

Така очертаната картина на демографския преход у нас се коригира частично от някои нови изследвания, специално що се отнася до неговото начало.²⁶ Последното се измества към началото на XIX в. (а не около и след войните). Разликата идва от показателите, с които се бори. По-старите изследвания използват средния брой деца, родени на 1000 жители за една година (брутният коефициент на раждаемост), а новите боравят с по-диференцирани и повече показатели, като: средния брой родени деца от една жена, коефициентите на повъзrastова раждаемост и данни за поредния ранг на родените деца (първо, второ и т.н.). Така средният брой живородени деца на една жена спада от 6,98 през 1900 г. на 6,27 през 1910 г., 5,48 през 1920 г., 3,51 през 1934 г., 2,86 през 1946 г. и продължава да спада по-нататък.²⁷

²⁶ Вж. много информативната дисертационна работа на *Везенков, Александър*. Урбанизация и демографски изменения в България (1944–1989). Дисертация в Софийски университет. С., 2001, особ. 194–199 и посочената там чужда и българска литература. По-ранният демографски преход у нас е установен от *Ботев, Николай*. Особености на прехода към ново възпроизводствено поведение в България. – Население, 1989, № 4, 88–101; *Historia magistra vitae*, или още за методите и средствата на историческата демография. – Население, 1992, № 1, 17–30; *Донков, Кирил*. Състояние и динамика на раждаемостта и смъртността в България – Население, 1985, № 3, 27–50.

²⁷ *Донков, Кирил*. Състояние и динамика..., 30–31. Спадането на средния брой живородени деца на една жена е забелязано и на времето чрез анализ на коефициентите за повъзrastово

Правят се корекции (и преизчисления) и по другия основен показател – смъртността, макар официалните данни, особено на детската смъртност, да стават достоверни едва от 30-те години на XX в. Що се отнася до констатирания растеж (т.е. брутния прираст) на населението до средата на 20-те години на XX в., той се интерпретира тъкмо като очакван „растеж на прехода“ при спад на смъртността, който изпреварва спада на раждаемостта. Това е характерно тъкмо за модели на по-бърз демографски преход, които запазват по-висок растеж в началната фаза.

Раждаемостта в България е разгледана на широк сравнителен фон от американския демограф Робърт Макинтайър.²⁸ Той изхожда от известния контраст между невсеобщ и забавен (отложен) брак в Западна Европа и всеобща и ранна брачност в Източна Европа.²⁹ Демографският преход към ниска плодовитост (фертилност) на Запад се осъществил при невсеобща и забавена брачност и едва от началото на 30-те години на XX в. там започва революция в моделите на брак, изразяваща се в по-голям брой бракове в ранна възраст и намаляване на безбрачните, т.е. преход към типа брачност, който отдавна съществувал в Източна Европа. Тази промяна на модела на брак се интерпретира като последица от постигането на ефективен контрол на раждаемостта в рамките на брака. Източна Европа за разлика от Западна запазила своя исторически демографски модел на висока брачност и еволюирала към по-ниска фертилност в неговите рамки. Макинтайър вижда специфично български, рядък за Европа феномен в ограничаването на раждаемостта, специално при селското население, при практически всеобща брачност (за градското по-ниските нива на фертилност са обичайни).

Освен че е ясно изразен и добре документиран, българският случай е забележителен в няколко отношения. България навлязла в прехода към ниска брачна фертилност при всеобщ и ранен брак през 20-те години на XX в. и постигнала относително ниски нива на фертилност в едно аграрно общество, без значителна модернизация. Българският случай и може би

ва раждаемост, например от: *Загоров, Славчо*. Намалението на раждаемостта в България – причини и последици. – Списание на Българското икономическо дружество, 1936, № 7, 386–388. Дълга това посочване на: *Везенков, Александър*. Дисертация, с. 197.

²⁸ *McIntyre, Robert*. The Bulgarian Anomaly: Demographic Transition and Current Fertility. – *Southeastern Europe*, 7, 1980, No 2, 147–170.

²⁹ За това в класическото изследване на европейския модел на фертилност на *Hajnal, John*. European Marriage Patterns in Perspective. – In: *Population in History*. D. V. Glass, D. E. Eversley (eds.). London. Arnold Press, 1964, 101–143. Относително късната и неуниверсална брачност на Запад спомагала за задържане на фертилните нива под нивата другаде по света поради относително високата възраст за встъпване на жените в брак (и следователно по-къс фертилен период) и значителния брой оставащи неженени хора. Високите коефициенти на раждаемост в Източна и Югоизточна Европа се дължали в голяма степен на ранните и почти всеобщи женитби.

този на някои съседни страни, като Сърбия и Босна (които обаче не са така добре документирани), е забележителен дори за Източна Европа, още повече че други източноевропейски държави (и области в някои страни) демонстрират западноевропейски модели на брачност. Наред с други фактори режимът на поземлена собственост с раздробяване в хода на наследяването и малък размер на индивидуалните стопанства явно действал за формиране на „малтусиански нагласи“ на ограничаване на раждаемостта. Интересно е, че в други развиващи се страни (като Португалия) сходен натиск на населението върху намаляваща селскостопанска земя не е произвел подобни ефекти на адаптация на фертилността.

Намаляването на раждаемостта привлякло още на времето вниманието на редица български автори, които предлагат различни обяснения. Например аграрният учен Наум Долински отбелязва, че при невъзможност да се намери приложение на труда в града, натискът на селското население върху земята действал като принуда върху селяните да снижават раждането на деца като „изход на отчаянието“.³⁰ В същата връзка е и опитът на демограф Димитър Мишайков да свърже намаляването на раждаемостта с намаляване на средната площ на едно селско стопанство и със страха от влошаване на икономическото положение в бъдеще. Авторът стига до извода, че намаляването на земята действало като специална причина за намаляване на раждаемостта, но не само то, а и ред други фактори, като културните нагласи (запазена патриархалност или „чужбинарство“) и етническият състав (по-високата раждаемост на мюсюлманското население). Самият икономически фактор действа по-скоро косвено (опосредствано от културата); при това зависимостта е твърде сложна, например увеличаването на благосъстоянието при високо или повишаващо се културно ниво не спира намалението на раждаемостта, но временни стопански затруднения могат да предизвикат силно намаление на раждаемостта.³¹

Още по-дълбоко в сложното взаимодействие между факторите за намаляване на раждаемостта навлиза друг демографски опит.³² Един такъв фактор е културният напредък, действащ чрез създаване на съзнателни и несъзнателни мотиви за ограничаване броя на децата, а именно: като увеличава човешките потребности и кара родителите да се стремят да запазят достигнатото жизнено ниво и за потомството; също като еманципира жените в брака и им дава възможност за контрол над ражданията; най-сетне, като намалява детската смъртност, така че определен брой деца се създава с мини-

³⁰ Долински, Наум. Аграрна политика. Варна, 1933, 269–270.

³¹ Мишайков, Димитър. Изследвания върху населението..., 122–125; Основен курс по демография, 184–185.

³² Загоров, Славчо. Възпроизвеждането на населението..., 37–64, особ. 50–55.

мум раждания. Културата дава и средства за контрол над раждаемостта, а унищожава и нравствената съпротива срещу намесата в естествения ред на човешкото възпроизводство (с отслабване на набожността). Но ролята на културата за ограничаване на плодовитостта у нас през разглеждания период била все още слаба; специално еманципацията била по-напреднала главно сред градските жени, които разполагали и със средства против зачеване, докато в селата се прилагало предимно изкуствено помятане.³³

Влияние върху брачната плодовитост оказват и стопанските условия. Но не в смисъл, че бедните имат повече деца, а богатите по-малко, каквато теория имало преди Първата световна война (опровергана от намалението на брачната плодовитост и сред бедното население след войната). Зависимостта е по-сложна и отразява взаимодействието между култура и благосъстояние. При ниско културно равнище увеличението на индивидуалното благосъстояние засилва брачната плодовитост, а намаляването му я отслабва. Така и у нас – при, общо взето, ниско културно равнище на селското население преди войните брачната плодовитост била по-голяма в по-богати околии и по-малка в по-бедни околии. Културата като цяло действа за ограничаване на раждаемостта поради увеличените потребности. При високо или покачващо се културно равнище, повишаването на индивидуалното благосъстояние не задържа спада на раждаемостта; намалението на индивидуалното благосъстояние обаче засилва този спад. Така у нас след войните спадът на раждаемостта става общ – за града и селото и за бедни и богати околии – именно поради повишаване на културното равнище при намаляване на индивидуалното благосъстояние (особено по време на световната криза). В ретроспекция като изключително важен и дълбочинен фактор за спадането на раждаемостта у нас се сочи повишаването на образователното равнище на жените (най-напред грамотността) и ориентирането към двудетен модел (като брой на желаните деца), следователно културни фактори, а наред с това – етническият фактор. В същото време почти без значение се оказват фактори като изменения в брачността (която се запазва на практика ранна и всеобща), разликата град–село (която е главно в 10–15-годишния по-късен старт на селото в прехода), изменение в материалното положение, урбанизацията и др.³⁴

³³ Ограничаването на раждаемостта традиционно ставало чрез методи като *coitus interruptus*, разни народни средства против зачеване, както и предизвикани аборти (особено с механични средства, по-рядко с пиене на разни отвари). Сведения за това се съдържат в санитарни изследвания и доклади на лекарите, например: *Бассанович, И.* Материали за санитарната етнография на България. Ломският окръг (1880–1889). – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Кн. 5. С., 1891, 3–186, особ. с. 81; Годишен отчет за 1910 г. на шуменския окръжен лекар. Шумен, 1911, с. 41; Годишен отчет на варненския окръжен лекар. Варна, 1911, с. 67.

³⁴ *Везенков, Александър.* Дисертация..., 200–201, 204, 212–215.

СМЪРТНОСТ

По отношение на смъртността в демографската история на България също се набелязват два ярко различни периода: от края на XIX в. (и сигурно и от по-рано) до 1920–1925 г., характерен с висока смъртност, и след 1925 г., когато настъпва постепенно намаляване на смъртността.³⁵ Равнището на смъртността през първия период било между 20 и 25 на 1000 за мирновременните години, което представлява доста висок показател. След 1925 г. равнището на смъртността започва постепенно да спада: на 16,2 през 1930 г., 14,6 през 1935 г., до 13,4 през 1940 г.³⁶

Коефициентът на естествен прираст се формира като разлика между коефициента на раждаемост и коефициента на смъртност. От около 20 на 1000 преди войните той започва да спада постоянно и монотонно след войните до 8,8 на 1000 през 1940 г. Намаляването на смъртността явно се дължало на подобряване на хигиенните условия и на медицинската помощ.

Съществено се изменя и относителният дял на умиращите по възрастови групи, както и медианната средна възраст на умрелите. Така през периода от края на XIX в. докъм 1925 г. повече от половината от умрелите били на възраст до 15 години, а само около 17% от общия брой на умрелите били над 60 години; умрелите годишно лица нараствали непрекъснато по абсолютен брой. В периода след 1925 г. настъпват постепенни промени. Общият годишен брой на умрелите лица постепенно спада, и то въпреки увеличаващия се брой на населението (като този процес на спадане се ускорява особено след 1945 г.). През периода 1941–1945 г. броят на умрелите до 15-годишна възраст вече бил спаднал до 33,6% от общия брой на умрелите, а на умрелите над 60 години се увеличил до 35,4%. (Същите процеси продължават и се задълбочават по-нататък във времето.)

Може да се забележи и това, че и през двата периода равнището на смъртност в селата било по-голямо, отколкото в градовете, характеризиращи се с по-високо жизнено и културно ниво, по-добри хигиенни условия и по-добро медицинско обслужване (след 1950 г. селската „свръхсмъртност“ се дължи на остаряване на населението тук след интензивната миграция на млади хора към градовете). По-нататък могат да се констатира някои особености на смъртността по пол и възраст, които се виждат добре при срав-

³⁵ Както се каза, по-новите изследвания датират намаляването на смъртността (и демографския преход) от началото на XX в.

³⁶ Тенденцията продължава докъм 60-те години на XX в., когато смъртността отново започва да се повишава, вече вследствие на напредналия процес на стареене на населението. Изложението за смъртността се опира на частта на Никола Наумов в: Демография на България, 85–111. За времето до 1910 г. вж. и Попов, Кирил. Стопанска България, с. 56, 75. Но статистиката от това време не е надеждна.

нение на периодите 1909–1912 г. и 1926–1927 г. (имащи графично сходни изображения). Такива са: повишаването на смъртността в интервала 15–25-годишна възраст, дължащо се вероятно на голямата смъртност от туберкулоза през пубертета и след него; също женска свръхсмъртност между 20–45 години, резултат вероятно от родилната треска (която на времето била сериозна болест) и на други свързани с майчинството болести; по-нататък, свръхсмъртност на мъжкия пол за възрастовите групи над 45–50 години, което представлява закономерност. Измерена като брой на умрелите мъже към 100 умрели жени, тя дава за различните възрастови групи от 102:100 до 112:100.

Детската смъртност се дефинира като умрели през първата година на 1000 живородени деца. Данните на статистиката за нея стават по-надеждни едва след 1920 г. Кръщаването на новородените според източноправославния ритуал става около 7 дни след раждането, а умрелите до този ден деца едва ли са били регистрирани като живородени и умрели, което дава отражение върху данните за детската смъртност (а чрез тях и върху общата смъртност). Само с непълна регистрация могат да се обяснят ниските данни за детската смъртност до войните (по-ниски от най-напреднали страни в Западна Европа тогава) или например необяснимо бързото покачване на смъртността в годините след 1910 г., а също и по-високата детска смъртност в градовете. Вече след 1920 г. регистрацията става по-пълна и правдоподобна, що се отнася до очаквани явления, като постепенно намаление на детската смъртност, по-висока смъртност в селата, по-висока смъртност за мъжкия пол и пр. В цифри общата детска смъртност намалява от 155 на 1000 живородени за периода от 1921–1925 г. до около 143 на 1000 през 1936–1940 г. и 130,4 на 1000 за 1941–1945 г. Смъртността е по-висока в селата, отколкото в градовете, а по-високата смъртност на момчетата има характер на закономерност; най-висока е смъртността през първия месец.³⁷

Важен демографски показател е средната продължителност на живота при раждане (или средната продължителност на очаквания живот).³⁸ Сред-

³⁷ За детската смъртност вж. Демография на България, 89–93 (от Никола Наумов). Също един ранен опит на *Малчева-Георгиева, Ел.* Детската смъртност у нас. – Тримесечно списание на Главната дирекция на статистиката, 1, 1929, № 2, 204–211, особ. 204–207. Според авторката през 1924–1926 г. детската смъртност у нас била около два пъти по-висока в сравнение с държави като САЩ, Холандия, Швеция, Швейцария, Норвегия, Англия и др., но сравнима с тази в Испания и Италия и по-малка от Унгария и Румъния. Вж. и *Аджаров, Михаил.* Детската смъртност в България. – Медицински летописи, 38, 1946, № 2–3, 186–194, особ. с. 193 – таблица. Според автора за периода 1920–1939 г. детската смъртност варираше между 130 и 165.

³⁸ Тя се установява чрез т.нар. таблици на смъртност, които проследяват реда на измирането на условна съвкупност от родени през една година лица (обикновено 100 000) въз основа на наблюдавана за дадени периоди смъртност.

ната продължителност на живота у нас се е повишила от около 40 години за родените през 1906–1912 и 1920–1921 г. до около 45 години за родените през 1926–1927 г. и 49–50 години за 1933–1936 г. (49,2 години за мъжете, 50,3 години за жените); 53,3 години за мъжете и 56,4 години за жените за родените през 1946–1947 г. (Същата възходяща тенденция продължава и през следващите периоди.) Това подчертава и разликата между периода до настъпване на демографския преход и периода след него (след 1921 г.), когато намаляването на смъртността се съпровожда с нарастване на средната продължителност на живота (с около 13 години за мъжете и 16 години за жените до 1946–1947 г.).³⁹

Разглеждането на умиранията по причини може да стане едва за по-късни периоди, понеже данни за това започват да се публикуват едва от 1925 г. и отначало те се отнасят само за градовете. След 1932 г. регистрацията на смъртните случаи по причини обхваща системно всички градове в страната, а данни за смъртността на селското население са публикувани еднократно за 1937 г. (редовно едва от 1957 г.). Най-общо причините за смъртта зависят от възрастовия състав на населението, като причините за смъртта на млади хора са различни от тези, предизвикващи смъртта на възрастни хора; причините за смъртността се изменят и с напредъка на медицината и лекуването на някои болести. Така туберкулозата през част от междувоеения период била най-смъртоносна болест, а после, в хода на 30-те години на XX в., заемала твърде голям, но спадащ дял от умиранията (в градовете); постепенно се увеличават т.нар. болести на сърцето, които към края на 30-те години я изпреварват.⁴⁰ По обобщени данни за смъртността по причини само за градското население през 1939 г. най-много смъртни случаи дали болестите на кръвообращението (сърдечни и сърдечно-съдови), на второ място – инфекциозните (в тази категория е туберкулозата, отговорна за около 13% от общия брой на умиранията), а на трето място са болестите на дихателните органи („отравяния“) – трите общо дали около 59% от умиранията. (През следващите десетилетия смъртта от новообразувания, т.е. рак, изпреварва инфекциозните болести, включително туберкулозата.)⁴¹

³⁹ Вж. Демография на България, 104–109, особ. с. 106. Близки са данните при *Тотев, Анастас*. Демографско-исторически очерк..., с. 148; Населението на България..., 12–14; Особености на демографското..., с. 130. Според него средната продължителност на живота показва повишение от 39,1 години за мъжете и 39,6 години за жените, родени през периода 1909–1912 г., и до 50,7 години за мъжете и 51,9 години за жените, родени през периода 1933–1936 г.

⁴⁰ *Куситасев, Константин*. Основни въпроси на нашата здравна политика. С., 1945, с. 15, 20; *Панев, Асен*. Развитие и характер на здравеопазното дело у нас. С., 1977, с. 41. Вж. и данни у: *Агънски, Никола*. Умиранията на градското население в България според причините за смъртта. – Просвета, 3, 1937, № 3, 403–431, особ. 429–430.

⁴¹ Демография на България, 109–111 (частта на Никола Наумов).

ИЗСЕЛВАНИЯ И ПРЕСЕЛВАНИЯ ОТ СТРАНАТА

Редовни статистически наблюдения за външната миграция започват да се водят едва от 1930 г. Сведенията за предходния период не са особено точни и са по-сигурни за изселванията, отколкото за заселванията. Последните обикновено се посочват по-малко, отколкото са в действителност. Тук привеждам авторитетните данни на демографа Анастас Тотев (изолирайки тези до 1940 г.), основани върху сравняване и засичане на редица източници, които въпреки това претендират само за „ориентиrowъчно достоверна“ картина на външната миграция във и извън страната.⁴²

От 1880 до 1940 г. от България се изселили около 570 000 турци (в това число около 116 000 през 1927–1940 г. по договора за приятелство между Турция и България от 1925 г., съдържащ клаузи за размяна на население). Иселили се и 62 000 гърци от черноморските градове Месемврия (дн. Несебър), Созопол и Анхияло (дн. Поморие), също от Пловдив и Станимака (дн. Асеновград), особено след враждебните действия против тях в отговор на жестокостите на гръцките анданти в Македония в началото на XX в., а по-късно – по спогодбата „Моллов–Кафандарис“ от 1919 г. Около 125 000 българи заминали за задокеански страни, главно по икономически причини, също около 200 000 „други“, или общо се иселили около 957 000 души.

През освободителната руско-турска война от 1877–1878 г. българското население дало около 150 000 жертви.⁴³ Жертвите от петте войни, водени от България през 1880–1945 г., възлизат на 188 700 убити и изчезнали. При това в Сръбско-българската война (1885) загинали 700 души, в Балканската война (1912) загинали 35 000 души, в Междусъюзническата война (1913) – 33 000 души, през Първата световна война за периода 1916–1919 г. – 88 000 души, а през Втората световна война за периода 1944–

⁴² *Тотев, Анастас*. Населението на България..., 24–26, 41–43; Демографско-исторически очерк..., 172–173. Данните са съответно до 1956 и до 1973 г., но има и таблица по години, по която може да се изолира броят до 1940 г. Вж. също: Демография на България..., 212–213 (с позоваване на Анастас Тотев). Има и много частични данни у други автори, например: *Данаилов, Георги*. Изследвания върху демографията..., 234–239; *Попов, Кирил*. Стопанска България, с. 23, 72. Той дава общо 170 000 българи, дошли до Балканските войни, и 300 000–350 000 турци, загинали или иселени от Освободителната война до 1910 г. Вж. и *Николов, Димитър*. Бежанците и условията на труда в България. С., Хемус, 1926, с. 16. Авторът дава 221 000 бежанци от Македония и Тракия за 1913–1925 г. по статистика на Министерството на вътрешните работи, но казва, че данните не са пълни. Вж. и *Мишайков, Димитър*. Динамика на населението..., 16–17; Основен курс по демография..., 247–249. Според него по данни на статистиката за външните преселвания, започваща от 1931 г., през 1931–1938 г. се иселили около 116 500 души, главно турци, и се заселили 17 000 души.

⁴³ По данни на *Попов, Кирил*. Стопанска България, с. 23.

1945 г. – 32 000 души. Ако се броят и намалената раждаемост и увеличената смъртност по време на войните, България загубила още около 150 000 души население.

В същото време в България се заселили 698 000 българи, а именно: 203 000 българи от Турска и от Гръцка Тракия, 308 000 от Гръцка и от Югославска Македония, 96 000 от Северна Добруджа (включително 63 117 преселници по Крайовската спогодба от 1940 г.), 15 000 от Западните покрайнини, 21 000 от Бесарабия, 44 000 от Румъния и Банат, 11 000 от Мала Азия (Турция).

В България се заселили също около 29 000 руснаци (от Южна Русия, емигрирали с армията на Врангел) и 20 000 арменци (избягали от клането в Турция), както и около 59 000 души от други народности – общо 108 000 чужденци, или общо заселени до 1940 г. българи и други народности – 806 000 души.

С други думи, за периода от Освобождението до 1940 г. балансът между заселени лица (806 000) и изселени лица (957 000 души) е негативен, дори ако не се включват човешките загуби от войните. Извън това България губи демографския си потенциал от Македония, Източна и Западна Тракия, Западните покрайнини и пр., останал в Гърция и Сърбия (Югославия) и подложен на денационализация.

Преселванията на българи от Източна Тракия и Македония следват предимно неуспешни въстания (Илинденското) и неуспешните за България войни. Сухите цифри на демографията не са в състояние да предадат трагедията на подобни масови преселения, резултат от насилствено прогонване в целенасочени кампании на (казано на днешен език) „етническо прочистване“; в редица случаи те всъщност представляват бягство на оцелелите от опожарени селища след масови кланета, убийства, изнасилвания, изнудвания, обири и пр.⁴⁴ Ще се спрем по-подробно на станалото с българския демографски потенциал при перипетиите на националния въпрос, като се стремим да избягваме прекомерната пристрастност и емоционалност, присъща на повечето изложения по въпроса.

⁴⁴ Вж. потресаващите свидетелства на български бежанци от Македония (и писма от гръцки войници) от 1913 г., събрани от *Милетич, Любомир*. Гръцките жестокости в Македония през гръцко-българската война. С., 1913. Както подчертава авторът, това били системни и заповядани „отгоре“ (и одобрявани от гръцкия крал) насилия над българите, вършени от редовната гръцка армия, а освен това от андарты (четници) и от турци и цигани. Голям брой бежанци загинали и по пътя от глад, студ или нападения. Вж. също *Милетич, Любомир*. Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1918.

СЪДБАТА НА БЪЛГАРИТЕ В МАКЕДОНИЯ, ТРАКИЯ И ЮЖНА ДОБРУДЖА

Както е известно, в резултат от двете национални катастрофи – в Балканските войни и в Първата световна война, България губи или се прощава с надеждата да придобие територии, за които претендира по силата на етническият принцип. Това е Македония, повечето от която е поделена между Сърбия (Вардарска Македония) и Гърция (Егейска Македония), докато за България остава само Пиринският край, загубени са също Източна и Западна Тракия, Южна Добруджа, отнета от Румъния (впоследствие възврънатата), Западните покрайнини (присъединени към Сърбия). Трябва да се отбележи, че в някои от тези земи цялото население било с българско самосъзнание, а в други – мнозинството или известна част от населението. Каква точно част – това е предмет на ожесточени спорове във воюващите на свой ред балкански историографии, както и степента на втвърдяване на националните идентичности по това време (известна е тезата на сръбския етнограф Цвиич за „тестото“, от което могат да се омесят еднакво добре българи и сърби⁴⁵). Без да се впускам в тези спорове, ще посоча само, че в края на XIX и началото на XX в. българското население било по-рядко и силно смесено с други народности в Тракия (по-компактно в Западна Тракия), а в Егейска Македония било най-многобройно, но малко повече от една трета.

За Македония съществува (от българска страна) известната етническа статистика на Васил Кънчов, според която към 1900 г. в цяла Македония имало кръгло 2 258 000 души население, от които 1 181 000 българи, 499 000 турци, 229 000 гърци, 129 000 албанци, 81 000 власи, 68 000 евреи, 55 000 цигани и само 700 сърби.⁴⁶ Това население обаче било различно разпределено в отделните части, като българите били най-компактни във Вардарска Македония и по-малко в Егейска Македония, където имало около 360 000 българи (35,3%), 278 000 турци (27,3%), 218 000 гърци (21,4%), 59 000 евреи (5,8%), 46 000 власи, 29 000 цигани и други групи,

⁴⁵ Цвиич, Јован. Сабрана дела. Кн. 4 (Т. 1). Антропографски и етнографски списи. Београд, Српска Академја наука и уметности, 1991, с. 210. Въпросът е, дали „тестото“ не е било вече омесено през 1905 г., когато той пише. Вж. критиката срещу тези възгледи у: Иширков, А. Цвиичовите възгледи върху етнографията на Македония. – Периодическо списание, 1906, № 67, 469–520, особ. 479–485. Авторът аргументира, че по-голямата част от населението на Македония към тази дата вече не било „флотантна народна маса“, а имало изразено българско самосъзнание.

⁴⁶ Кънчов, Васил. Македония. Етнография и статистика, 1900, с. 289.

при общо 1 019 000 души.⁴⁷ Тази статистика се оспорва от гръцка и сръбска страна. Но заслужава отбелязване, че Карнегиевата анкета (за жестокостите по време на Балканските войни) приема тези цифри за най-достовърни и най-вече изтъква различията в критериите на разните статистики, а именно: българската е на база национално самосъзнание (подкрепена от внушителен брой екзархийски училища и учители), сръбската – на база диалекти и сходство в обичаите (особено именния ден „слава“), а гръцката – въз основа на религиозна определеност към Патриаршията и гръцките училища (включващи и много българи) и гръцката културна доминация над градското население.⁴⁸

Изброените територии били подложени на обезбългаряване от страна на завзелите ги сили. Като утвърждаващи се национални държави те се оказват далече по-нетолерантни от владялата повечето от тези земи Османска империя, чиито своеволия, беззакония и дискриминацията над иноверците не целели националното им претопяване. Обезбългаряването се извършвало чрез различни средства, а именно: насилствено прогонване на българското население; унищожаване на българските училища и църкви и тероризиране и прогонване на учителите и свещениците (интелигенцията); натиск за асимилация (забрана на българския език и книжнина, смяна на имената); колонизация и разреждане на българския етнически елемент. Характерни за гръцката политика били най-вече етническото „прочистване“ и колонизацията на придобитите земи (с гръцките бежанци от Мала Азия); в по-малък мащаб колонизация провеждали и румънските власти. За сръбската политика е характерна асимилацията (сърбизирането), сигурно поради езиково-славянската близост (и липсата на демографски потенциал за колонисти).⁴⁹ Да се спрем на отделните области.

В Егейска Македония прогонванията на българите започнали още от Междусъюзническата война и продължили по време на Първата световна война и след нея; по това време те ставали чрез насилия и жестокости, екзекуции, терор и сплашване. По-нататък областта била подложена на колонизация с цел да се разрежи българският елемент. От около 1 222 000 бежанци (гърци, арменци и други) от Мала Азия и Кавказ, влезли в Гърция след поражението ѝ във войната с Турция през 1919–1922 г., в Егейска Македония

⁴⁷ Даскалов, Георги. Българите в Егейска Македония. Мит или реалност, историко-демографско изследване, 1900–1990. С., 1996, с. 35. Авторът използва данните на Васил Кънчов по кази, за да направи изчисления специално за Егейска Македония.

⁴⁸ Карнегиевата анкета по войните през 1912 и 1913 г. С., Абагар, 1995 (първо издание 1913 г.), 297–301.

⁴⁹ Палешутски, Костадин. Българският национален въпрос между двете световни войни. – Във: 681–1948. Из историята на българската народност и държава. С., Пеликан Алфа, 1993, 255–264.

били заселени 638 000 бежанци, които изменили радикално етническия облик на областта в хода на 20-те години на XX в. от около 360 000 българи (35,3% от населението) в края на XIX в. през 1920 г. тук били останали 308 000 българи, имало и 165 000 гърци и 162 000 турци. В края на 20-те години в Егейска Македония имало около 160 000 българи (макар че гръцките статистики дават около 83 000). От 1928 г. нататък Гърция се ориентирала към окончателна разправа с българския елемент в Македония и Западна Тракия чрез асимилиране и тотален надзор, осъществяван чрез училищата, администрацията, полицията и армията. Българският език, българските книги, вестници, списания били забранени и преследвани; извършила се замяна на имената с гръцки, а непокорните българи (т.нар. българомислещи) били наказвани и изселвани по егейските острови. Същевременно се отричало наличието на българско малцинство (с твърдението, че всички българи се били изселили по спогодбата „Моллов–Кафандарис“); тогава се създава и формулата „гърци-славофони“. Областта се намирала временно под българска окупация по време на Втората световна война. Проведеното от българското представителство в Солун преброяване през май-юли 1941 г. установило 220 000 българи от общо 1 219 000 население. Асимиляцията и отричането на българско малцинство продължили след войната.⁵⁰

Специално трябва да се подчертае ролята на спогодбата „Моллов–Кафандарис“ (по имената на финансовите министри) от 1919 г., която била сключена едновременно с Ньойския договор по настояване на Гърция и предвиждала „доброволно“ изселване на българи от Гърция и на гърци от България, подготвяйки почвата за обезбългаряването на областта. До октомври 1924 г. по нея се изселили 17 785 души от Егейска Македония и 8716 души от Западна Тракия. Сключената през септември 1924 г. конвенция „Калфов–Политис“, която имала за цел да прекрати „доброволното“ изселване и да гарантира правата на останалите в Гърция българи, не била ратифицирана от гръцкия парламент. С нова спогодба от 1928 г. се затруднявало връщането на егейските българи, а гърците поддържали тезата, че не са останали българи (понеже всички се били изселили).⁵¹

⁵⁰ *Палеиутски, Костадин*. Българският национален въпрос..., с. 258. Според него българите в Егейска Македония тогава били не по-малко от 150 000. Подробно за съдбата на българите в Егейска Македония: *Даскалов, Георги*. Българите в Егейска Македония... За българите през 1920 г. е дадена цифрата кръгло 308 000 (с. 159, 174); към 1928 г. имало около 160 000 българи (с. 184); за асимиляцията след 1928 г. (187–190); преброяването на българските власти през май-юли 1941 г. установило 220 000 българи, но според автора те били всъщност 242 000 (с. 238, 383). Георги Даскалов дава и таблица на населението (476–477), където данните са завишени – 323 000 българи през 1920 г. и 263 000 през 1942 г. Вж. за по-ранния период класическото изследване на *Иванов, Йордан*. Българите в Македония. С., 1915.

⁵¹ *Даскалов, Георги*. Българите в Егейска Македония..., с. 168, 187–190.